

חנא שמרוק

הקדיאה לנביא

מחקרי היסטוריה וספרות

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

חנא שמרוק

הקריאה לנביא

מחקרי היסטוריה וספרות

חנא שמרוק

הקריאה לנביא

מחקרי היסטוריה וספרות

עורך

ישראל ברטל

המרכז לחקר תולדות
יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

Chone Shmeruk
The Call For A Prophet

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' רוברט ליברלס,
ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינר־רבהון

הביא לבית הדפוס: יחזקאל חוכב

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 1999

מסת"ב X-139-227-965 ISBN

Catalogue No. 185-455 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תש"ס

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

ט	עם הספר
יא	ספרות יידיש בסבך של מגעים – ראיון עם פרופ' חנא שמרוק

שער א: היסטוריה

3	בחורים מאשכנז בישיבות פולין
18	גזירות ת"ח ות"ט: ספרות יידיש וזיכרון קולקטיבי
33	משמעותה התברתית של השחיטה החסידית
64	החסידות ועסקי החכירות
78	ספרו של יצחק שיפר על החסידות בפולין
87	'ספר דברי האדון' של יעקב פראנק – גלגוליו מידידי לפולנית
101	'מאיופס' – מושג־מפתח בתולדות היחסים בין יהודים לפולנים

שער ב: ספרות

	הקדוש ר' שכנא, קראקא תמ"ב/1682 – רישום בפנקס של החברה
121	קדישא לעומת 'שיר היסטורי'
135	ספר 'דרך תמים' – ספר מוסר בלתי ידוע בידידיש מפולין מתחילת המאה הי"ח
144	דברים כהווייתם ודברים שבדמיון ב'מגלה טמירין' של יוסף פרל
156	העיתונות היהודית בוורשה
	יצירתו של אורי צבי גרינברג בידידיש בארץ ישראל ובפולין בסוף שנות
175	העשרים ובשנות השלושים
198	תגובות על האנטישמיות בפולין ברומאנים של מיכאל בורשטין
	יהדות פולין בספרות יידיש בברית־המועצות – ספרו של פרץ מארקיש
219	'טראַט פֿון דורות'

שער ג: דרמה ותיאטרון

- 237 נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענאָרטע וועלט'
'צעזייט און צעשפרייט' לשלום-עליכם וההצגות של המחזה בשפה הפולנית
- 257 בווארשה בשנים 1905 ו-1910
- 278 הקריאה לנביא – שניאור, ביאליק, פרץ ונאדסון
- 286 פרץ הדרמטיקן – הערות מבוא
- הגורד ומבנה המחזה 'בלילה בשוק הישן' לי"ל פרץ – צמיחת המחזה
- 289 מנוסח לנוסח
- 343 המחזה ה'חסידי' של י"ל פרץ
- 369 מפתחות
- 379 מקום הפרסום הראשון של המאמרים

חנא שמרוק

כ"ה בטבת תרפ"א-ל' בסיוון תשנ"ז

הסדרה המקצועית האחרונה

אנו מודים לך רבות בחינתך של עברנו משמשים בו בסיסית את היכולת
 וספיקה לא מובנת גם בחינתך בלתי ספיקה בכל מהלך החיים
 אלא גם בזכות היכולת במובן הספיקה וכן בזכות ספיקה
 במובן היכולת, מבינה זאת ואלו החינתך בקצב זה של
 לחינתך וספיקה, לחינתך זה שני בחינתך בספיקה זאת.

אלו החינתך מבינה גם בזכות היכולת לחינתך החינתך בפועל
 וחלום שחלום לחינתך החינתך זאת רבה, החינתך לחינתך רבה
 בחינתך חלום לחינתך זאת חלום רבה לחינתך זאת לחינתך
 החינתך זאת חלום רבה לחינתך זאת לחינתך זאת לחינתך
 של החינתך כל שחלום לחינתך זאת לחינתך זאת לחינתך
 בחינתך לחינתך.

לחיות בחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך
 לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך
 לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך לחינתך

עם הספר

קובץ המחקרים המוגש בזאת לקורא הוא מבחר מחקרים של חנא שמרוק, חוקר רב-צדדי ורב-תחומי של התרבות היהודית האשכנזית. שמרוק, איש האוניברסיטה העברית בירושלים, הורה במוסד זה ספרות יידיש ועסק במחקרה למעלה משלושים שנה. עבודתו רבת ההיקף ועשירת התוכן מקיפה כמעט כל היבט אפשרי בתולדות לשון יידיש וספרותה: למן הטקסטים הקדומים ביותר ששרדו בגניזה הקהירית ועד לשירה המודרניסטית של המאה העשרים. כהיסטוריון של התרבות האשכנזית, לא הניח שמרוק את ידו גם מחקר נושאים בתחום תולדות הדת והחברה היהודית במרכז אירופה ובמזרחה.

בקובץ שלפנינו כונסו מחקרי היסטוריה וספרות מכל שנות פעילותו של חנא שמרוק: מאמצע שנות החמישים, כאשר שקד על עבודת הגמר שלו לתואר השני בתולדות תנועת החסידות, בהדרכת מורו פרופ' ישראל היילפרין, ועד לימיו האחרונים, שבהם התמסר לחקר התנועה הפרנקיסטית ולשחזור כתבי תורתו של יעקב פרנק שנשתמרו בלשון הפולנית. השילוב הנדיר בין חקר הלשון והספרות למחקר ההיסטורי מגלה היבטים מקוריים ומרחיב את אופקיו של הקורא והלומד.

ביום ל' בסיון תשנ"ז נפטר חנא שמרוק והוא בן שבעים ושש. את בחירת המאמרים לקובץ עשינו יחדיו והוא סמך ידו עליו וקיווה לראותו יוצא לאור. לצערנו הוא לא זכה לכך. ימים ספורים לפני מותו כתב שמרוק פתח דבר לקובץ, וייתכן שאלה השורות האחרונות שזכה לכתוב. דבריו, 'הערות מקדימות אחדות', יובאו בסמוך, וצילום שלהם צורף בעמוד הקודם.

את הוצאתו לאור של מבחר מאמרים זה, המייצג את מיטב מחקריו של שמרוק, יזם המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית, מוסד שחנא שמרוק עמד בראשו עשור שנים. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ומנהלו מר צבי יקותיאל, נשאו בעול הפקת הספר כשותפים נאמנים.

ברצוני להודות לפרופ' חוה טורניאנסקי מן האוניברסיטה העברית, שלא חסכה עמל ועזרה בהוצאת הספר, בדקה את הטקסטים ביידיש, נתנה את עצתה המקצועית וקראה בקפידה את הקובץ. שלמי חן למר יחזקאל חובב ממרכז זלמן שזר, שהפך בכשרון ובחריצות חבילת מאמרים שונים ונבדלים לספר שלם. יעמדו על התודה מר איליה לוריא ומר ויטולד מדיקובסקי, שהגיהו את הטקסטים ברוסית ובפולנית. תודה למר אורי

עם הספר

פליט, שטרח והכין את המפתח של הספר. לעובדי מרכז זלמן שזר ולצוות המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, שלא חסכו עמל בהוצאת הספר, יישר כוחם.

ישראל ברטל

ירושלים, ערב ראש השנה תש"ס; 9.9.1999

הערות מקדימות אחדות

מראשיתה של דרכי במחקר של עברנו משמשים בו בכפיפה אחת היסטוריה וספרות. זה מתבטא גם במחקרים בודדים ספציפיים בכל תחום ותחום וגם בזיקה היסטורית בעבודות הספרותיות והן בזיקה ספרותית בעבודות ההיסטוריות. מבחינה זאת אוסף המחקרים בקובץ זה משקף נאמנה את נסיונותי לאחד את שתי הדיסציפלינות בכפיפה אחת.

אוסף המאמרים מתייחד גם בזיקה הגלויה לתולדות היהודים בפולין, תחום שמאז ומתמיד העסיק אותי רבות. המאמרים שבאוסף נכתבו בתקופות שונות והדבר אולי טעון רביזיה מחודשת. אולם פרט למקרה המאמר של יוסף פרל – שהשלמתי בו בהתאם להבטחתי את מלאכת הפענוח של השמות ככל שעלה בידי – כל המאמרים האחרים מופיעים באוסף כנתינתם לראשונה.

לבסוף ברצוני להודות לפרופ' ישראל ברטל מן המרכז לחקר יהודי פולין ותרבותם ולמר צבי יקותיאל ממרכז שזר על טיפולם המסור בהוצאת הספר.

חנא שמרוק

ספרות יידיש בסבך של מגעים – ראיון עם פרופ' חנא שמרוק*

ספרך החדש, פרופ' שמרוק, הוא החיבור החדש ביותר בשורה של מחקרים מסכמים בתולדות ספרות יידיש. החל בספרו של אלעזר שולמאן, 'שפת יהודית-אשכנזית וספרותה', שהופיע בריגה בשנת תרע"ג; דרך מחקריו של מאקס עריק, שנתפרסמו בין השנים 1926–1935; המשך בעבודתו המונומנטלית של ישראל צינבערג, 'תולדות ספרות היהודים' (וילנה 1929–1953), וכלה ביצירת הענק של מאקס ויינרייך, 'תולדותיה של שפת יידיש: מושגים, עובדות, שיטות', שהופיעה לאחרונה בניו-יורק. מה מקומו של חיבורך בשלשלת זו, מה החידוש שבו ובמה הוא בא להוסיף או לשנות בתפיסה הכוללת של ספרות יידיש לתקופותיה?

ראשית, אין הספר החדש אמור להיות 'היסטוריה של ספרות יידיש', אלא מבחר בעיות, העשויות להצטרף לתמונה כוללת. לא נתכוונתי לתת סקירה היסטורית כוללת, מראשית ספרות יידיש ועד שנות השמונים של המאה ה"ט, אלא להציג נושאים ובעיות, הישגים ותמורות, שהיו לדעתי עיקר בהתפתחותה של ספרות זו. החוקרים הבחינו באופן ברור ומוחלט בתקופות נבדלות בהתפתחות ספרות יידיש. כך, למשל, עריק כתב מחקר מיוחד על ספרות יידיש ישנה ואחר כך עבר למחקר ולכתיבה על תקופות מאוחרות. הוא לא הבחין ברציפות שבין הספרות הישנה לספרות ההשכלה ולספרות יידיש החדשה. גם צינברג לא חש ברציפות שבין הספרות הישנה, שייחד לה כרך נפרד, לבין הכתיבה בתקופות המאוחרות.

במחקרי נמנעתי מלכתחילה מללכת בשיטתם הכרונולוגית-ההיסטורית של קודמי ובחיתי בדרך המעקב אחר התפתחותם של תהליכים בספרות. אי-ההליכה בדרך הכרונולוגית הקלה על ראיית הקשרים בין תופעות קדומות למאוחרות. למשל, המשכיות בין זמירות מן המאה ה"ט לשירים הנכתבים בימינו אלה בידי יהודים מבני ברק, או הצאינה וראינה, החיה עמנו עד עצם היום הזה. דוגמה בולטת היא העמדת המקרא במרכז ספרות יידיש. הדיון בשירה המקראית ובעיסוק במקרא של יהואש, יצחק קצנלסון ואיציק מאנגר נותן פרספקטיבה רחבה ביותר למרכזיותו של המקרא בספרות יידיש בתקופות קודמות, אף שאין הספר דן בספרות יידיש החדשה. בדיוני

* רשם וערך ישראל ברסל. ראיון עם הופעת הספר: ח' שמרוק, ספרות יידיש – פרקים לתולדותיה (ספרות, משמעות, תרבות, 5), תל-אביב 1978. זהו נוסח מלא של הראיון. נוסח מקוצר ראה אור בתוך: משא לספרות, אמנות ועיון, ה' בסיון תשל"ט (1979.5.31).

חפצתי להציג את הרציפות ההיסטורית של התפתחות התופעות. כך מסתיים הקטע העוסק בסיפורי ר' נחמן מברסלב בשירו של איציק מאנגר 'אל הקבצן השביעי של הברצלבי'. הסיום מבליט את הרציפות והחיבור מן הסיפור החסידי אל האקטואליה של מוראות השואה: 'קבצן שביעי, סיים בסיפורו / אנו המאזינים האחרונים / יהודים כה רבים לא זכו / למה לחכות עוד? // קבצן שביעי, גם אתה. שותק / כעננים מכבידים והולכים / אנו מחכים, ספר, שמה יהיה מאוחר מדי, / מי יהיו המאזינים?'

מחקרי משוחרר מן ההיבט האידיאולוגי המאפיין את החוקרים הקודמים. העיון בספרות יידיש הישנה הלך רובו ככולו בכיוון יידישיסטי מובהק, תוך שימת הדגש על תופעות 'חילוניות'. במחקר שלטה נטייה להעלות את ה'חילוני' כעיקרה של ספרות יידיש. כך, למשל, נדונה היצירה בלשון יידיש במנותק מן היצירה העברית של ימי הביניים. יצירות שהועתקו מלשונות אירופיות ללשון יידיש בכתב עברי תפסו מקום מרכזי במחקרים, אף שלאמיתו של דבר היתה עשייתו המקורית של היהודי המעתיק משפת הלעז פחותה ביותר. יש לראות זאת במסגרת החיפוש אחרי ה'חילוני', לעומת היצירה הדתית בלשון העברית. בספרי ניסיתי, בראש ובראשונה, להראות את הקשרים ההדוקים בין הספרות העברית בימי הביניים לספרות יידיש. שתי הספרויות הללו היו חלק מיצירתה התרבותית של חברה אחת, והגדרת הפונקציות של כל אחת מהן אינה ברורה תמיד כל צורכה. אף שברור ומוכן כי ספרות יידיש נועדה לאלה שלא ידעו את לשון הקודש, הרי יודעי לשון הקודש ניסו להעביר ערכים ללשון יידיש; ואין להבחין הבחנה ברורה כלשהי בין הספרות העברית לספרות יידיש כתופעה דתית בעיקרה לעומת תופעה 'חילונית' בעיקרה.

ומה על ההבחנה הרווחת, המגדירה את ספרות יידיש כ'ספרות לנשים'? האם באמת היו הספרות העברית וספרות יידיש מכוונות לקהל קוראים שונה מבחינת המין? האם זו החלוקה של המערכת התרבותית הדו-לשונית שנתקיימה בחברה היהודית? חיפשתי ומצאתי הוכחות לא מעטות לכך שגברים היו בין הצרכנים המובהקים של ספרות יידיש. לא היתה זו ספרות לנשים, אף שהכתובת המוצהרת ייעדה את היצירות ביידיש לאשה. אחד הפרדוקסים המרתקים בבעיה זו מצוי בספרים על 'מצוות נשים', שנועדו בבירור ללמד את בת ישראל דינים בעניינים שהאשה חייבת בהם. בספרים אלה מצויות פניות מובהקות אל הגבר, כיצד ינהג באשתו...

אף בתחום ייעוד הכתיבה ביידיש מצויה במחקרים הקודמים מגמה אידיאולוגית יידישיסטית בולטת, החסרה פרספקטיבה היסטורית. הם מתארים את התפתחות הכתיבה בשתי הלשונות כמאבק אידיאולוגי, בנוסח ריב הלשונות המודרני. לאמיתו של דבר, עמדתי במחקרי בבירור על כך שהכתיבה בלשון יידיש, למן ימי הביניים, נתקיימה על רקע המתח בין הרצוי למצוי: מחד גיסא, השאיפה האידיאלית שכלל הציבור היהודי

יבין את תפילותיו וישתמש בספרות שבלשון הקודש; ומאידך גיסא, הכניעה למציאות שבה חלקים ניכרים מאותו ציבור, נשים והדיוטות, לא הבינו לשון זו ונזקקו לספרות בלשון המדוברת. לצד תופעה זו נוצרה ספרות עצמית ביידיש, המשלימה סוגים ספרותיים שלא נתקיימו למעשה בלשון הקודש, או שנמנע פיתוחם בלשון זו, בשל אופיה התרבותי של האליטה בחברה היהודית האשכנזית.

מדברך עולה, שאופיה האידיאולוגי של ספרות המחקר השפיע על דרך פרשנותן של התופעות וההתפתחויות בספרות יידיש הישנה. ספרך מייצג שלב מפותח יותר של מצב המחקר בתחום ספרות יידיש. התוכל להביא דוגמה בולטת לשינוי במוסכמות שבמחקרים הקודמים הבאה לידי ביטוי בספר?

דוגמה מאלפת היא תאוריית ה'שפילמן', שחוקרי הדורות הקודמים ראו בה עיקר, ואילו בספרי היא שולית ומתמצית בהערה אחת. תיאוריה זו היתה מקובלת בחקר הספרות הגרמנית בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. לפיה נוצר חלק נכבד מן הספרות הגרמנית – שלא ניתן להגדירה כספרות של האצולה, של הכמורה או של הכנסייה – בידי המציג הנודד (שפילמן), שהיה מדקלם, מנגן ומבצע להטוטים בפני קהל. עריק וויינרייך העתיקו תיאוריה זו לספרות יידיש ישנה, בעקבות ספר של ליאו לנדאו משנת 1912. באופן פרדוקסלי, תיאוריית השפילמן פרחת בחקר ספרות יידיש בשנות העשרים, שעה שבמחקר הספרות הגרמנית כבר נצטמצמה חשיבותה. עוד כשעיינתי לראשונה בספרו של עריק עוררה בי התיאוריה חשדות: לא עלה בידיו להעמיד אפילו דמות אחת של 'שפילמן' יהודי שקיומו ההיסטורי מוכח. הדמות ההיסטורית היחידה שעריק מתארה כ'שפילמן' היא דמותו של הסופר הדו-לשוני, פרשן המקרא והמדקדק ר' אליהו בחור, שחי באיטליה במחצית השנייה של המאה ה-15 ובמחצית הראשונה של המאה ה-16. מובן שתיאור כזה איננו תואם כלל את דמותו ואישיותו של אליהו בחור, מה גם שבאותה תקופה לא היה עוד 'שפילמן' גם במסגרת התרבות הגרמנית. ניסיתי לבדוק עדויות היסטוריות על קיומו של 'שפילמן' יהודי, והעליתי שאין אפילו ידיעה ישירה אחת על קיומה של תופעה כזאת בחברה היהודית. יתר על כן, בספרות המוסר היהודית אין אפילו רמז לביקורת על תופעה שכזו, לעומת הספרות הגרמנית בימי הביניים, שבה ישנן התקפות חריפות על ה'שפילמן', בשל התנהגותו הבלתי מוסרית, הקשורה באורח חייו ובאמונתו. על כן פטרתי עניין זה בהערת שוליים, אף שבמחקרו הגדול של עריק מכונה על שם ה'שפילמן' תקופה שלמה בתולדות ספרות היידיש הישנה.

תמוה הדבר כיצד נאחזו מלומדים בעלי שיעור קומה בהסבר כה בלתי מבוסס. האומנם רק תפיסה אידיאולוגית על מקומה של ספרות יידיש בחברה היהודית יכולה להסביר תופעה מפליאה שכזאת בתולדות חקר הספרות?

הקריאה לנביא - מחקרי היסטוריה וספרות הוא מבחר מחקרים של חנא שמרוק, חוקר רב-צדדי ורב-תחומי של התרבות היהודית האשכנזית וספרות יידיש. כהיסטוריון של התרבות האשכנזית, יצר שמרוק במחקריו שילוב נדיר בין הרקע הספרותי-התרבותי לרקע ההיסטורי. שילוב זה מתגלה במלוא היקפו במבחר המאמרים שכונסו בקובץ זה.

הקריאה לנביא - מחקרי היסטוריה וספרות כולל מחקרים מכל שנות פעילותו של חנא שמרוק, מאמצע שנות החמישים ועד לימיו האחרונים. שמרוק בעצמו בחר את המאמרים לקובץ, ביחד עם העורך, תלמידו ישראל ברטל, אבל לא זכה לראותו יוצא לאור.

וכך כתב בהקדמתו לספר: 'מראשיתה של דרכי במחקר של עברנו משמשים בו בכפיפה אחת היסטוריה וספרות. מבחינה זאת אוסף המחקרים בקובץ זה משקף נאמנה את נסיוני לאחד את שתי הדיסציפלינות בכפיפה אחת, אוסף המאמרים מתייחד גם בזיקה הגלויה לתולדות היהודים בפולין'.

תמונת העטיפה: יוסל ברגנר, שולחן ערוך, 1971
עיצוב העטיפה: קרן סנדלר, סטודיו קונטרסט, ירושלים

דאנאקוד 185-455